

Contextul lecturii și instituirea sensului*

1. Introducere

Explicarea fenomenelor cognitive și a activității acestora în deprinderea cititului și practicarea lui, optimizarea tehnicilor și sporirea motivațiilor lecturii, creșterea numărului cititorilor cu o competență superioară în abordarea celor mai dificile texte sunt probleme care suscită interesul cercetătorilor în domeniul teoriei lecturii. Preocupările acestora se regăsesc însă multiplu potențate de avalanșa informațională contemporană, de noutățile ce intervin într-un ritm din ce în ce mai alert în domeniul tehnologiei informaționale, de concurența pe care alte suporturi îl fac mirabilei și milenarei cărți.

1.1. Definiția lecturii

Luând act de multidimensionalitatea comunicării umane contemporane, de schimbările care se produc în practicarea lecturii, considerăm oportună o abordare mai largă a fenomenului, începând prin a extinde chiar sfera noțiunii *lectură*, prin reșezarea definiției acesteia. Astfel, într-o lucrare temeinic documentată, reputatul profesor Paul Cornea prezintă cele două accepțiuni uzuale ale lecturii: una restrânsă la comunicarea scriptică, alta, mai largă, extinsă la orice tip de comunicare. Autorul o preferă pe cea dintâi, care limitează lectura la textul scris, deși după doar câteva pagini, adoptă definiția textului în favoarea bidimensionalității acestuia: scris și vorbit.¹

Pare a fi cel puțin o inadecvare metodologică, de care autorul însuși este conștient, a comprima lectura în colivia scripticului, pe de o parte, și a admite, pe de alta, că textul-obiect al lecturii este și vorbit. Mai mult, tot arsenalul etimologic adus în scenă spre a argumenta definirea lecturii doar prin prisma scripticului nu-și atinge scopul. Dimpotrivă, în momentul în care se compară verbul latin *lego* cu corespondentul său din limba greacă, se semnalează, curajos, că cel din greacă deține în plus și semnificația de *a pâlăvrăgi, a discuta*², dar este ignorată cea de *a culege cu auzul* pe care o recomandă *Dicționarul latin-român* (1983).

Un alt argument în favoarea redefinirii lecturii este, probabil, și cel mai convingător: lectura electronică. Comunicarea cu ordinatorul mâine-poimâine vorbitor, cu video-telefonul, cu cărțile electronice, cu hârtia electronică și cu surprizele pe care ni le rezervă aceasta, nemaivorbind de hypertexte, de dispozitivele multimedia, care solicită deopotrivă percepția optică și auditivă, impune o participare mai intensă, un aport valorizator și imaginativ mult sporit din partea cititorului, iar lectura nu-și mai permite încăpățânarea de a-și refuza alte suporturi doar pentru că ele au și sunet, și imagini, și posibilități interactive.

Apoi, după cum au evaluat teoriile lingvistice și cercetările logice în privința definirii sensului și a semnificației, se poate lesne observa cum concluzia implicării unei componente pragmatice, alături de cea sintactică și semantică în analiza limbajului, a

¹ Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*. Ed. a 2-a. Iași: Polirom, 1998, p.17.

² *Idem*, p.14.

uzajului acestuia, a enunțării, s-a impus fără drept de apel. De altfel, analiza pragmatică pare a fi ultima instanță, dar nu și singura, care dă seamă de instaurarea sensurilor.

Așadar, pornind de la premisa că orice definiție este provozorie și aproximativă (dacă nu și circulară), încercăm a defini lectura ca fiind *totalitatea activităților perceptive, cognitive, de valorizare și ierarhizare ce au drept scop înțelegerea textelor scrise și vorbite, indiferent de suportul sau sursa acestora*.

Desigur, a extinde sfera lecturii și asupra oralității complică, într-adevăr, demersurile teoretice, deoarece teoria lecturii se va întâlni, pe lângă disciplinele cu care colaborează deja (sociologia lecturii, psihologia lecturii), cu teoria textului, cu teoria comunicării, cu pragmatica (lingvistică și logică), cu filosofia limbajului și hermeneutica. Dar cine mai pretinde astăzi că poate aborda pertinent și competent vreun fenomen oarecare, fără a adopta un discurs interdisciplinar?

1.2. Contextul lecturii

Teoria lecturii, ca subramură a teoriei literare, se conturează ca disciplină în jurul anilor '70, când începe a fi privilegiat cel de-al treilea element al triadei *Scriptor-Operă-Cititor*, acestuia din urmă recunoscându-i-se un rol din ce în ce mai bine determinat și important în funcționarea procesului literar. Printre precursorii români ai domeniului trebuie amintit Radu Stanca. El avansează sintagma *cititul combinat*, în care se poate întrezări ceea ce mai târziu se va numi intertextualitatea lecturii.³

Prin statutul ei de cenușăreasă a teoriei literare, teoria lecturii și-a dezvoltat demersul privilegiind, desigur, textul literar. Această „discriminare“ făcută textelor în genere nu este însă condamnabilă, dacă avem în vedere specificul limbajului literar: un limbaj conotativ prin excelență, „un limbaj al inefabilului, al neprecisului, al nelimitatului“⁴, pentru care comprehensiunea și captarea sensurilor se pun în cu totul alți termeni decât în limbajul științific, de pildă, aflat la celălalt capăt al procesului de semnificare: denotația, univocitatea.

Nu intrăm în amănuntele unei taxinomii a textelor. Vrem însă să remarcăm faptul că deschizând orizontul oralității, al verbalizării, al discursurilor ca obiect al lecturii, contextul acesteia nu se va mai limita la unul literar⁵, fie el primar și/sau secundar.⁶ Gama contextelor se va diversifica pe măsura înmulțirii situațiilor acționale, de enunțare, ce fac obiectul cercetărilor din lingvistica textuală, filosofia limbajului, pragmatică, așa cum vom încerca să evidențiem în paginile ce urmează.

³ Radu Stanca, *Problema cititorului*. Contribuții la estetica fenomenului literar. Ed. îngrij. și pref. de Mircea Mutu. Cluj-Napoca: Clusium, 1997, p.32.

⁴ *Idem*, p.28.

⁵ Și lectura unui text filosofic, de pildă, pretinde o analiză contextuală, care nu e dependentă doar de o „cultură literară“, ci de însăși înțelegerea contextului social, istoric, ideologic, spiritual în care a fost creat textul respectiv. A se vedea, în acest sens, cartea lui Romulus Chiriță, *Știi să citești filosofie?* Inițiere în lectura textelor filosofice pentru elevi, studenți și pentru toți cei care doresc să devină cititori de filosofie. București: Edit. Niculescu, 1997, p.51-58.

⁶ Paul Cornea, *op. cit.*, p.94-96.

Cadrul conceptual fiind astfel precizat, iar universul discursului, în linii generale, jalonat, trebuie adăugat, înainte de a intra în miezul problemei anunțate: *instituirea sensului*, că prezentul demers se pretinde un periplu istorico-argumentativ asupra contribuțiilor lingviștilor, filosofilor și logicienilor în analiza limbajului scris și vorbit, cu scopul declarat de a evidenția aportul acestor cercetători în relevarea factorilor lingvistici și extralingvistici ce își dau concursul la instaurarea sensurilor. Această întreprindere va fi limitată, istoricește vorbind, de la momentul Saussure spre contemporani, lingvistul elvețian fiind, după cum se știe, primul care a definit limba drept un sistem de semne, iar structuralismul lingvistic pe care l-a inițiat, ultima rețută deținută de cei ce puneau accentul pe analiza celui de-al doilea element din triada amintită mai sus: *Scriitor-Operă-Cititor*.

2. Instituirea sensului în viziunea teoreticienilor secolului al XX-lea

Încă de la începutul secolului al XX-lea, lingvistul genevez Ferdinand de Saussure postula o disciplină nouă: semiologia. El își concentrează cercetările pe sistemul fonetic⁷ și nu pe modalitatea de funcționare a acestuia, deoarece în concepția lui Saussure funcționarea limbajului nu poate pune în pericol caracterul organizat al sistemului.⁸

Structuralismul dezvoltat de urmașii săi a respectat celebra dihotomie *langue-parole* și a echivalat discursul cu vorbirea. Nici urmă de teoretizare a intervenției performative a locutorului nu se întrevede în teoria structurală, deși încă din 1660 și 1662, când apărea *Gramatica de la Port-Royal* și, respectiv, *Logica de la Port-Royal*, se vorbea de „idei accesorii” și de „fenomene paraverbale” care însoțesc semnificația. Acestea „sunt, de fapt, cele trezite de tonul vocii, de aerul chipului, de gesturi și de celelalte semne naturale care leagă de cuvintele noastre un număr nesfârșit de idei, diversificându-le, schimbându-le, scăzându-le, sporindu-le semnificația, adăugând imaginea simțămintelor, judecăților și părerilor celui ce vorbește.”⁹

Pe bună dreptate Maria Carpov insistă pe momentul *Port-Royal*, ale cărui idei trebuie fructificate la justa valoare pentru a integra o teorie la locul cuvenit în știința generală a semnului.¹⁰

2.1. Demersuri sintactico-semantice în definirea sensului

Aflându-și originile în principiile fundamentale ale filosofiei raționaliste a francezului René Descartes, în concepția căruia „fiecare limbă trebuie, într-o manieră generală, să fie fondată pe o formă rațională unică și universală a limbajului”¹¹, celebra *Gramatică*...este considerată ca fiind prototipul gramaticilor filosofice și universale. Autorii ei nu și-au propus să construiască propriu-zis o gramatică, ci doar o metodă de analiză logică a limbii. Se găsesc în această lucrare teze importante, ce vor fi actualizate

⁷A se vedea *Pentru o teorie a textului. Antologie*, „Tel Quel”: 1960-1971. Introd., antol. și trad. Adriana Babeți și Delia Sepețean-Vasiliu. București: Univers, 1980, p.58.

⁸ A se vedea Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaeffer, *Noul dicționar al științelor limbajului*. Trad. de Anca Măgureanu, Viorel Vișan, Marina Păunescu. București: Babel, 1996, p.26.

⁹ *Apud* Maria Carpov, *Captarea sensurilor: coordonate analitice*. București: Edit. Eminescu, 1987, p.13.

¹⁰ Maria Carpov, *op. cit.*, p.15.

¹¹ Ernst Cassirer, *La philosophie des formes symbolique*. Vol. 1. Trad. de l'allemande par de Hansen-Love et Jean Lacoste. Paris: Minuit, p.73.

de generativismul contemporan, cum ar fi reluarea aspectului creator al limbajului uman sau distincția între „structura de suprafață” și „structura de adâncime”¹².

*Gramatica de la Port-Royal*¹³ care, prin „analiza semnificației conotative și funcționarea conotatorilor”¹⁴, anunță demersul structuralist se situează însă ca tip de analiză dincolo de limitele frazei, în timp ce, peste mai bine de două secole, Ferdinand de Saussure, ale cărui idei stau la baza structuralismului lingvistic, a limitat cercetarea la enunțuri, tipul său de analiză dovedindu-se inoperabil la nivel transfrastic.

Considerând limba ca un sistem de semne, ale cărei părți pot și trebuie analizate în solidaritatea lor sincronică, Saussure va menționa faptul că- și prin aceasta pune în evidență o idee al cărei embrion îl găsim la *Port-Royal*- lingvistica sincronică se va ocupa de *raporturile logice* și psihologice care leagă termenii coexistenți organizați în sisteme. Scolile structuraliste, avându-și sorginea în *Cursul de lingvistică generală* al analistului genevez, vor elabora și mijloacele de stabilire a *invariantelor lingvistice*. De pildă, în "glossematica" lui Louis Hjelmslev limba este concepută ca un ansamblu de relații pur formale; ea reprezintă schema formală luată în sine, adică nexul de opoziții paradigmatică și sintagmatică: "O asemenea lingvistică, scrie el, (...) va fi un fel de algebră a limbii, care va opera cu entități fără nume, adică cu entități numite în mod arbitrar..."¹⁵

Semnul lingvistic, în accepție saussuriană, constituie o structură, un ansamblu unitar format dintr-un *semnificat* (conceptul) și un *semnificant* (imaginea acustică), între care există o legătură indisolubilă, o "relație interioară", "simbolică".¹⁶ Nu există semnificat fără semnificant și nici semnificant fără semnificat, iar această corelație, recunoscută de o societate omenească, face ca acest "intermediar" să se constituie într-un semn. Prin postularea unei funcții formative a legăturii dintre semnificat (conceptul) și semnificant (imaginea acustică), Saussure încearcă să evite transformarea sensului într-o realitate de sine stătătoare, ce ar duce la ideea greșită a unor concepte preexistente semnului (și deci limbajului), care ar putea fi ulterior "alăturate" unui semnificant; sau a existenței unor segmente sonore (imagini acustice) preexistente, care ar putea "primi" o semnificație, însă prin aceasta cade în cealaltă extremă - ipostazierea formei.

O dezvoltare a acestei teorii va fi efectuată de lingvistul danez Louis Hjelmslev, în concepția căruia cele două laturi ale semnului (semnificatul și semnificantul) apar sub numele de *conținut* și *expresie*, elemente legate între ele printr-un raport de solidaritate și alcătuind *funcția-semn*. Un semn este constituit întotdeauna din unul (sau mai multe) elemente ale unui plan *al expresiei* (mulțimea tuturor semnificațiilor), corelate convențional cu unul (sau mai multe) elemente ale unui *plan al conținutului* (mulțimea tuturor semnificațiilor). Conținutul creează o formă ce se află în raport arbitrar cu

¹² „După teoria de la Port-Royal (...), structura de profunzime este corelată cu cea de suprafață prin anumite operații mentale, în termeni moderni, prin transformări gramaticale.” Cf. Noam Chomsky, *Contribuții lingvistice la studiul gândirii*. În: Ilie Pârvu. *Istoria științei și reconstrucția ei conceptuală*. București: Edit. Științifică și Enciclopedică, 1981, p.110.

¹³ Titlul original în limba franceză: *Grammaire générale et raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle*.

¹⁴ Maria Carpov, *op. cit.*, p.11.

¹⁵ Louis Hjelmslev, *Preliminarii la o teorie formală a limbii*. Trad. din lb. engleză de D. Copceag. București : Centrul de Cercetări Fonetice, 1967, p.2.

¹⁶ Roland Barthes, *Imaginea semnului*. În: *Pentru o teorie a textului*. Vezi și nota 7.

domeniul de referință. Cu alte cuvinte, sensul lingvistic se raportează la realitate prin intermediul *formeii conținutului*, iar obiectul "semnificat" prin semn reprezintă *substanța conținutului*. În mod analog se face distincția între *forma expresiei* (fonemele) și *substanța expresiei* (sunetele), iar legătura dintre forma expresiei și domeniul ei de referință (realitatea materiei sonore) este tot arbitrară, fiind explicabilă prin aceeași funcție-semn: "Numai și numai în virtutea funcției-semn se poate vorbi de existența celor două funcționale ale ei, care sunt - o spunem cu toată certitudinea - *forma conținutului* și *forma expresiei*; și doar în virtutea formeii conținutului și a formeii expresiei putem concepe, respectiv, o *substanță a conținutului* și o *substanță a expresiei*, care apar atunci când forma e proiectată pe elementul general *semnificație*, întocmai ca umbra unei plase deschise, pe care am proiectat-o pe o suprafață netedă, neîmpărțită în nimic."¹⁷

Așadar, după cum reiese din cele de mai sus, la Hjelmslev semnul lingvistic are o dublă accepțiune: semn al substanței conținutului și semn al substanței expresiei. Căutând să evite, la fel cum a făcut și Ferdinand de Saussure, o ipostaziere a conceptului, teoria glosematică va sfârși și ea prin ipostazierea formeii, întrucât, în concepția lingvistului danez, forma conținutului este înțeleasă ca un obiect cu o existență tot atât de reală ca și obiectul al cărui semn este.

Am expus pe scurt cele două teorii ale semnului lingvistic pentru a evidenția faptul că o astfel de semantică (de altfel Hjelmslev reproșează lui Saussure că nu a exclus "total din studiul limbii fonetica și semantica"¹⁸) nu este adecvată analizei limbajului, întrucât, atât în concepția saussuriană despre semn, cât și în cea hjelmsleviană, *referentul pe care-l semnifică semnul nu este luat în considerare*; nici definiția semnului din aceste teorii nu corespunde cu ceea ce se înțelege astăzi prin semn: "un obiect care "stă în locul" unui alt obiect, care îl "reprezintă" (în prezență sau în absență) sau prin intermediul căruia cei care folosesc semnul "se referă" la un obiect"¹⁹. Cu atât mai puțin poate fi vorba în aceste teorii de valențele *uzajului* unei limbi și aportul acestuia în instituirea sensului.

Limitele structuralismului, legate de interesul prioritar acordat formalizării limbii, de desconsiderarea substanței, traiecte ce l-au condus la un blocaj în ce privește proiecția semantică a fenomenului lingvistic, au fost depășite într-o oarecare măsură de o nouă direcție preconizată încă de descriptiviști și fundamentată de lingvistul american Noam Chomsky. Este vorba de *gramatica generativă*, a cărei apariție "trebuie raportată și la utilizarea progresivă, în matematică și logică, a limbajelor simbolice"²⁰. A contribuit la stimularea cercetătorilor și optimismul logicienilor în a crede că sistemele formale seamănă cu ceea ce numim de obicei o limbă: vocabularul ar reprezenta inventarul de simboluri, în timp ce regulile și axiomele ar corespunde gramaticii limbii. Spre deosebire de modelele analitice elaborate de structuraliști, ce n-au putut fi aplicate dincolo de

¹⁷ Louis Hjelmslev, *op. cit.*, p.111 și urm.

¹⁸ Pentru o detaliere a paralelei Saussure- Hjelmslev recomandăm lucrarea semnată de Alexandru Graur și Lucia Wald, *Scurtă istorie a lingvisticii*. Ed. a 3-a rev. și adăug. București: Edit. Didactică și Pedagogică, 1977, p.206 și urm.

¹⁹ Emanuel Vasiliu, *Sens, adevăr analitic, cunoaștere*. București: Edit. Științifică și Enciclopedică, 1984, p.17.

²⁰ Emanuel Vasiliu; Sanda Golopenția-Eretescu, *Sintaxa transformațională a limbii române*. București: Univers, 1969, p.18.

nivelul frazei, gramaticile generative constituie modele sintetice, constructive, ce-și propun să explice cum sunt generate toate frazele corecte gramatical într-o limbă dată. Această nouă perspectivă de analiză nu va mai neglija latura diacronică a limbii, întrucât între *competența și performanța* lingvistică a vorbitorilor/ascultătorilor unei limbi nu mai există o distincție netă, un raport static, cum se întâmpla între *limbă și vorbire* la Saussure. "Este necesar, scria protagonistul generativismului, a respinge concepția (lui Saussure n.n.) despre *langue* ca un inventar sistematic de unități"²¹. În acest sens, gramatica generativă reia ideea, preconizată încă la *Port-Royal*, referitoare la aspectul creator al limbajului uman, creativitate manifestată nu numai la nivelul vorbirii sau al performanței, ci și la cel al limbii, al competenței.

Inițiat ca o gramatică cu un număr finit de stări - model paradigmatic - , completat, apoi, cu un model sintagmatic²², generativismul culminează cu gramatica transformațională, a cărei idee centrală este aceea că structurile de adâncime diferă, în general, de structurile de suprafață, iar convertirea primelor în ultimele se realizează prin "aplicarea repetată a unor operații formale numite „transformări gramaticale”²³.

Fără a intra în detalierea teoretică a acestei gramatici, remarcăm doar că sintaxa generativ - transformațională se constituie într-o "construcție logică" cu ajutorul căreia analiza depășește distincția subiect-predicat, generalizând-o la "frază nominală - frază verbală", ceea ce va determina și logica la o *abordare textuală*. Dar nici semantica transformațională *nu include o teorie a referinței*; nici aici relația semn-obiect nu ocupă vreun loc, întrucât semnul formațiunilor este "fixat" printr-un metalimbaj: mărcile semantice, ceea ce face ca sensul să fie tot de natură exclusiv conceptuală.

O semantică mai adecvată, care să ia sub girul ei și teoria referinței, avea să fie dezvoltată abia după succesele obținute de semantica logică, unde întâlnim nume de rezonanță ca Gottlob Frege, Willard Van Orman Quine, Alonzo Church, Rudolf Carnap și alții. Nu ne vom referi, în prezentul context, decât la doi dintre cei mai iluștri reprezentanți ai semanticii logice amintiți mai sus: G. Frege și R. Carnap, ale căror metode semantice sunt folosite și astăzi de logicieni (metoda relației de denumire) sau/și de lingviști (metoda intensiunii și extensiunii).

Determinat de necesitatea de a explica și construi riguros limbajul matematic, logicianul german Gottlob Frege a fost primul care a încercat elaborarea unei teorii integrale "a raporturilor dintre expresie și obiect considerate din punctul de vedere al

²¹ Noam Chomsky, *Aspecte ale teoriei sintaxei*. Trad. din lb. engleză de Paul Schveiger și James E. Angerot. București: /S.n./, 1969, p.5.

²² Cf. Roland Barthes, *op. cit., loc. cit.*: „Orice semn include sau implică trei relații. Mai întâi o relație interioară, aceea care leagă semnificantul de semnificat; apoi două relații exterioare: (...). Primul tip de relație apare clar în ceea ce numim în mod obișnuit un *simbol* (...) vom numi această primă relație *relație simbolică*. Al doilea tip de relație implică existența pentru fiecare semn a unei rezerve sau "memorii" (...) acest plan al relației este al sistemului, numit uneori paradigmă: vom numi deci acest al doilea tip de relație *relație paradigmatică*. În funcție de al treilea tip de relație, semnul nu mai apare raportat la "frații săi" (virtuali), ci la vecinii săi (actuali) (...) acest plan de asociere este planul sintagmei și vom numi a treia relație *sintagmatică*.”

²³ Noam Chomsky, *op. cit.*, p.19.

logicii formale²⁴, motiv pentru care este considerat întemeietorul semanticii logice. Făcând distincție între *sens și semnificație*, Frege precizează, totodată, că *sensul* în expresia lingvistică este înțelesul acesteia, iar *semnificația* este ceea ce numește, numele, însuși obiectul desemnat (concret sau abstract), încât, "un nume propriu (cuvânt, semn, conexiune de semne, expresie) exprimă sensul său și semnifică sau desemnează semnificația sa"²⁵.

Amendamente și îmbunătățiri la metoda semantică a lui Frege, numită a *relației de denumire*, au fost aduse de Rudolf Carnap, care propune drept alternativă metoda *intensiunii și extensiunii*, cu ajutorul căreia va căuta să prevină paradoxele implicate de relația de denumire. Prin metoda sa de analiză semantică, filosoful de la Viena nu-și mai propune să construiască un nou tip de limbaj, superior tehnic limbajului natural, cum procedase Frege, ci caută să reconstruiască limbajul natural după exigențele logicii și ale științei. Această metodă²⁶ s-a dovedit cea mai adecvată analizei limbajului natural, motiv pentru care a fost înșușită de lingviști în analiza semantică pe care o întreprind, pretinzându-se ei înșiși de "formație carnapiană"²⁷.

Dar cu Rudolf Carnap am pășit deja pe tărâmul neopozitivist, arie în care contribuțiile altui reprezentant al Cercului de la Viena, în ce-a de-a doua etapă a gândirii sale, l-am numit pe Ludwig Wittgenstein, vor aduce înnoiri importante.

2.2. Neopozitivismul și filosofia analitică engleză: rolul acestora în introducerea componentei pragmatice

Punerea sub semnul întrebării a însuși statutului de știință universală a filosofiei, dezvoltarea accentuată a științelor experimentale și a matematicii din secolul al XVIII-lea, precum și startul în cercetarea fundamentelor matematicii sunt principalele premise ale dezvoltării pozitivismului. Subminarea cunoașterii filosofice, raționale, deductive s-a produs încă din sânul empirismului care considera cunoașterea empirică superioară cunoașterii filosofice, aceasta din urmă nefiind generatoare decât de erori. Această idee se regăsește și la filosoful austriac Ludwig Wittgenstein, unul dintre principalii reprezentanți ai Cercului de la Viena, în celebra sa lucrare *Tractatus logico-philosophicus* (1991), ce a constituit punctul din care a început dezvoltarea a două dintre cele mai cunoscute curente filosofice: pozitivismul logic (neopozitivismul) și filosofia analitică engleză.

Potrivit concepției lui Wittgenstein din *Tractatus*, doar enunțurile științelor naturii sunt înzestrate cu sens, iar "rezultatul filosofiei nu sînt propozițiile filosofice", care sunt

²⁴Gheorghe Enescu, *Semantica logică*. În: *Limbaj, logică, filosofie*. București: Edit. Științifică, 1969, p.170.

²⁵Gottlob Frege, *Sens și semnificație*. În: *Materialismul dialectic și științele naturii*. Vol. XI. București: Edit. Politică, 1966, p.60.

²⁶Pentru detalii, trimitem la lucrarea lui Rudolf Carnap, *Semnificație și necesitate*. Un studiu de semantica și logică modală. Trad. din lb. engleză de Gheorghe Enescu și Sorin Vieru. Cluj: Dacia, 1972. 372p.

²⁷Emanuel Vasiliu, *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale*. București: Edit. Academiei R.S.R., 1970, p.5.

lipsite de sens, ci "clarificarea propozițiilor"²⁸. Că ne aflăm în plin paradox, anume clarificarea propozițiilor "se face ea însăși prin articularea unor propoziții"²⁹ nu prezintă interes aici. Ceea ce e demn de remarcat în lucrarea austriacului este transferarea atenției de la problema adevărului la problema sensului și reducerea filosofiei la analiza logică a limbajului, idei care vor domina concepțiile neopozitiviste, culminând cu cele ale lui Rudolf Carnap, amintit deja, alt membru marcant al Cercului de la Viena, poate cel mai îndârjit în a reduce menirea filosofiei la analiza limbajului. Carnap a considerat că dezvoltarea unui limbaj formal, a unei sintaxe logice este singura perspectivă de asigurare a progreselor în filosofie, dar sintaxa formală, în care s-a dovedit un maestru, a trebuit completată și de o semantică logică.

Primul Wittgenstein, cum l-a consacrat concepția expusă în *Tractatus*, face distincția între *sens*, ce reprezintă conținutul descriptiv al expresiilor, și *semnificație*, ca fiind obiectul desemnat, dar au sens doar propozițiile care redau stări de lucruri, în timp ce propozițiile filosofiei sunt absurde dacă au alt obiect în afara criticii limbajului. Teoria descriptivă a sensului, pe care filosoful austriac o adoptă aici, îl obligă să recurgă la metoda tabelelor funcțiilor de adevăr atunci când este pus în situația de a stabili sensul propozițiilor complexe³⁰. Ideile prezentate în *Tractatus*, lucrare elaborată în timpul primului război mondial, vor fi, după ani buni, părăsite de Wittgenstein, astfel că în perioada 1933-1935 el anunță că e pe cale de a elabora o nouă filosofie. Este avansată astfel noțiunea de *joc de limbaj*,³¹ care va fi mai precis definită în lucrarea *Cercetări filosofice*. Aceasta îl va inspira pe reprezentantul filosofiei analitice engleze - John Langshaw Austin în teoretizarea *actelor de limbaj*.

În *Cercetări filosofice*, cel de-al doilea Wittgenstein elaborează o nouă teorie a semnificației, total diferită de cea din *Tractatus*: "Este important, scrie el în noua lucrare, să se precizeze că expresia semnificației este rău folosită atunci când prin ea se desemnează lucrul care corespunde cuvântului. Aceasta ar însemna să se confunde semnificația unui cuvânt cu purtătorul numelui (...). Semnificația unui cuvânt constă în folosirea sa"³².

După cum se poate observa, Wittgenstein a abandonat teoria descriptivă în favoarea unei teorii pragmatice a limbajului, teorie ce își va câștiga adepți atât în Marea Britanie, prin reprezentantul clasic al filosofiei analitice engleze deja amintit, cât și pe continentul american, prin discipolul lui Austin, John Roger Searle. Lista actelor de limbaj sau de vorbire concepută de Austin este asemănătoare cu cea a jocurilor de limbaj întocmită de Wittgenstein, doar că este mai sistematică. Filosoful englez distinge, de asemenea, între *actul locutoriu*, care înseamnă a spune ceva, *actul ilocutoriu* - actul care

²⁸ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*. Trad., cuv. introd. și note de Alexandru Surdu. București: Humanitas, 1991

²⁹ Ștefan Afloroaei. Antinomii ale determinării sensului. În: *Cunoaștere. Eficiență. Acțiune*. București: Edit. Politică, 1988, p.262.

³⁰ Ludwig Wittgenstein, *op. cit.*, p.77.

³¹ Ludwig Wittgenstein, *Caietul albastru*. Trad. de Lucia Dumitru, Mircea Flonta și Adrian-Paul Iliescu. Notă introd. de Mircea Flonta. București: Humanitas, 1993, p.50-51.

³² *Apud* Andrei Marga, *Cunoaștere și sens*. Perspective critice asupra pozitivismului. București: Edit. Politică, 1984, p.49.

nu numai că este o locuțiune, dar și produce ceva, îndeplinește o acțiune spunând (întreb, dau un ordin, promit, provoc etc.), și *actul perlocutoriu*, actul de a produce, de a obține un efect, o performanță *prin* faptul spunerii³³. Într-un fel sau altul, susține Austin, toate enunțurile sunt performative, deoarece limbajul nu are ca ultimă țintă constatarea faptelor, ci de a ne permite să *facem* ceva prin cuvântul însuși.

Clasificarea în cinci categorii a actelor de limbaj, pe care o întreprinde filosoful englez, va fi îmbogățită de americanul Searle, în concepția căruia vom găsi nici mai mult, nici mai puțin de douăsprezece criterii de clasificare a actelor. Dar nici aceasta nu poate fi exhaustivă, iar criticile și adăugirile nu au întârziat să apară. Ba, mai mult, conaționalul lui Searle, lingvistul Noam Chomsky își exprimă îndoiala în eficiența teoriei actelor de limbaj pentru valorificarea sensurilor: "Dar eu rămân sceptic atunci când el (Searle n.n.) susține că există o legătură esențială între sens și actele de limbaj"³⁴.

Scepticismele au fost pasagere, iar criticile de bun augur, deoarece perspectiva pragmatică în analiza limbajului a atras interesul multor lingviști și logicieni.

2.3. *Pragmatica lingvistică și pragmatica logică*

Saturată de analiticitatea și formalismele excesive ale direcțiilor anterioare, prin anii '60 lingvistica revendică o primenire. Încă în gramaticile cazuale se sugerează deja o palidă considerare a registrului pragmatic, prin recuperarea cazului gramatical drept o structură de suprafață reflexă: "în toate limbile acțiunea exprimată prin verb presupune un agent, o localizare, un rezultat, o persoană afectată de acțiune, un obiect care suferă modificări"³⁵.

Împotriva doctrinei saussuriene a semnului s-au coalizat și membrii grupării Tel Quel care reproșează lingvisticii de până la ei limitarea la frază. Dar dincolo de frază, când practicile discursive forțează transcenderea acesteia?! "Aici, semiotica literară a avut nevoie de noțiunea de text"³⁶.

Pentru tel-quel-iști textul reprezintă o "practică semnificantă", noțiune introdusă de Julia Kristeva. Ea preconizează "deschiderea textului, caracterul său mobil, plural, în permanentă schimbare"³⁷. Preocupările acestora vizează în principal producerea textului, formalizarea procesului de structurare a acestuia. Dar dacă amintim aici această orientare, o facem doar spre a-i reliefa meritul de a fi inspirat orientări ca cea a italianului Umberto Eco, care prin teoretizarea *operei deschise* a fost asimilat ca negociator al contextului pragmatic. "Opera, spune Eco, își transformă neîncetat propriile denotații în conotații și

³³ Apud Elena Dragoș, *Introducere în pragmatică*. Cluj: Casa Cărții de Știință, 2000, p.27.

³⁴ Noam Chomsky, *Réflexions sur le langage*. Trad. de l'anglais par Judith Milner, Béatrice Vantherin et Pierre Fiala. Paris: François Maspero, 1977, p.73-74.

³⁵ Apud Alexandru Gaur; Lucia Wald, *op. cit.*, p.264.

³⁶ Roland Barthes, *Texte (Théorie du...)*. Trad. de Adriana Babeți. În: *Secolul XX*, 1981, nr. 8-9-10, p.176.

³⁷ Paul Cornea, *op. cit.*, p.26.

propriile semnificații în semnificații ai altor semnificații. Experiența de decodificare devine deschisă, procesuală..."³⁸.

Pe de altă parte, sociolingvistica, prin reprezentanții ei de seamă William Lahov, John Grumperz și Dell Hymes, deschide perspectiva practicilor discursive. Dell Hymes introduce, de altfel, conceptul de *competență comunicativă*, prin care înțelege abilitatea vorbitorilor de a integra propozițiile în contexte potrivite și subliniază, totodată, unilateralitatea viziunii ce ignoră dimensiunea socială a limbii³⁹.

Așadar, spre sfârșitul anilor '60, practicile discursive s-au instalat confortabil în centrul interesului cercetătorilor, sfârșindu-se astfel drumul lung, sinuos și mai mult subteran pe care a trebuit să-l parcurgă discursul⁴⁰, ca obiect de studiu, până să-și recapete locul de cinste ocupat cândva în retorica antică. Dar, după cum se știe, în retorica antică discursul era analizat doar pentru finalitățile sale persuasive, iar în perioada renescentistă, când retorica își confundase deja mijloacele cu scopurile sale, discursul avea să devină doar o mireasă care aștepta să i se pună podoabele.

O cu totul altă viziune asupra discursului are pragmatica, respectiv, retorica modernă.

Fie că e concepută ca diviziune a semioticii, cum o consideră Ch. Morris: cea de a treia ramură a semioticii care studiază raportul dintre semne și utilizatorii acestora, fie că este împărțită în două module, cum procedează Oswald Ducrot⁴¹, fie că este gradată: pragmatica de gradul I, de gradul al II-lea și al III-lea⁴² -, fie că este asimilată lingvisticii ori logicii, pragmatica are drept obiect de studiu - și cercetătorii sunt unanimi în a recunoaște aceasta - discursul privit ca o entitate aparte, ca un tot, ca un fenomen, în analiza căruia trebuie incluse elemente extralingvistice, ce țin de intenția comunicativă a subiectului, ce iau în calcul expresii indexice (locul, timpul), deicticele, actele de limbaj. Altfel spus, conceptele de bază cu care operează pragmatica sunt: *contextul*, *performanța*

³⁸ Umberto Eco, *Opera deschisă*. Formă și indeterminare în practicile contemporane. Pref. /Opera deschisă - o dialectică a ordinii și a aventurii/ și trad. de Cornel Mihai Ionescu. București: Edit. pentru Literatură Universală, 1969, p.VIII.

³⁹ *Apud* Paul Cornea, *op. cit.*, p.22.

⁴⁰ Evităm aici a elucida diferența dintre *text* și *discurs*, ori între *act de limbaj* și *act de discurs*, așa cum procedează Elena Dragoș în lucrarea deja amintită, dihotomii generate de celebra moștenire saussuriană, din diferența dintre *langue* și *parole*. Ne abținem din mai multe considerente: 1) orice dihotomie devine periculoasă dacă-și depășește caracterul opțional și uită de integralitatea originii sale; orice ramificație de concepte am opera, în final ele sunt adoptate pentru a desăvârși înțelegerea producerii unui act de comunicare; 2) nici clasicii teoriei actelor de limbaj nu fac diferența între actul de limbaj și actul de discurs; 3) însăși dihotomia saussuriană nu pare atât de tranșantă: după ce lingvistul elvețian a reușit să demonstreze "tirania" scrierii și caracterul secund, exterior al acesteia față de vorbire, filosoful francez J. Derrida, atinge foarte ușor performanța de a demonstra contrariul, anume că scrierea "uzurpă rolul principal". "Reflectarea (scrierea n.n.), imaginea (scrierea n.n.), dublul (scrierea n.n.) dedublează ceea ce redublează (vorbirea n.n.)" și raportul este inversat. Or, dacă acest raport poate fi atât de lesne răsturnat, atunci fie că *langue* și *parole* sunt autonome, cum greșit spun unii, fie că se întrepătrund și se completează într-atât, încât, pe bună dreptate, cei mai mulți cercetători folosesc noțiunea de text în locul aceleia de discurs sau viceversa, ori act de discurs în loc de act de limbaj ș.a.m.d. Vezi și Elena Dragoș, *op. cit.*, p.97.

⁴¹ Oswald Ducrot; Jean-Marie Schaeffer, *op. cit.*, p.89.

⁴² *Apud* Elena Dragoș, *op. cit.*, p.22-26.

și *actul*.⁴³ Lingviști și logicieni, deopotrivă, își intersectează teoriile în a identifica diferite tipuri de contexte:

- circumstanțial, factual, existențial sau referențial
- situațional sau pragmatic
- interacțional
- presupozițional
- acțional
- psihologic: intențiile, credințele, dorințele

sau tipuri de acte de limbaj. Actul de limbaj "s-a impus odată cu ideea că a *vorbi* înseamnă a acționa, fie asupra cuiva, fie că realizând *acte de vorbire*, faci sens"⁴⁴.

La începuturile valorificării sale ca element cu însemnate valențe de potențare a sensului, contextul era considerat exclusiv lingvistic. Astăzi se remarcă o amploare a cercetărilor ce pun în lumină rolul contextului în emiterea și receptarea limbajului *oral* și *scris*, iar aportul contextului lingvistic s-a dovedit a fi cel mai restrâns în comparație cu contextul extralingvistic și cu rolul jucat de acesta din urmă în precizarea și individualizarea sensului: "*Principiul adaptării la context* intervine ca o lege universală în funcționarea limbajului, atât în emitere cât și în receptare."⁴⁵

Dacă acestor concepte - privite drept obiecte de studiu ale pragmaticii, le adăugăm diferitele "mecanisme" ale discursului, care, de asemenea, fac obiectul analizei discursului, anume: *enuunțarea* ca act locutoriu, *modalizarea*, adică atitudinile și motivațiile locutorului și, nu în ultimul rând, *argumentarea*, considerată ca "un spațiu privilegiat al reconstrucției limbajului ca acțiune"⁴⁶, am putea cel puțin că conturăm aria atât de largă a problematicii dislocate de actul comunicativ, în abordarea căruia își intersectează cercetările discipline ca sociolingvistica, psiholingvistica, pragmatica, stilistica, poetica, semiotica, teoria textului, teoria comunicării, teoria actelor de limbaj, filosofia limbajului... și lista nu e completă.

*

* *

⁴³ Elena Dragoș, *op. cit.*, p.22-26.

⁴⁴ *Idem*, p.27.

⁴⁵ Tatiana Slama-Cazacu, *Limbaș și context*. Problema limbajului în concepția exprimării și a interpretării prin organizări contextuale. București: Edit. Științifică, 1959, p.293.

⁴⁶ *Idem*, p.84.

Pare disproporționată atenția de care se bucură discursul înțeles ca act de comunicare scrisă sau orală în cercetările contemporane și dezinteresul de care beneficiază acesta din partea unei teorii ce restrâng lectura la textul scris. Tocmai de aceea considerăm oportună extinderea sferei lecturii și asupra oralității, pentru că o teorie a lecturii care nu-și asimilează rezultatele acestor cercetări va fi întotdeauna incompletă. Nu a parcurs discursul atâtea secole de penumbră până să fie repus în drepturi, pentru ca acum, când ne sunt dezvăluite nebănuitele-i virtuți în instituirea sensurilor să fie neglijat de o teorie a cărei principală menire este decriptarea tuturor sensurilor.

Și dacă scopul unei teorii a lecturii este acela de a-și instrui lectorii cu tehnici care să-i ajute în înțelegerea celor mai absconse sensuri, în a accede spre lectura integrală⁴⁷, atunci această teorie nu poate face abstracție de asemenea provocări în tentativa de a înțelege procesul de instituire a sensurilor. Calea întoarsă va fi mult mai lesne de parcurs.

Da, într-adevăr, sensul nu se ia cu asalt prin tehnici oricât de elaborate, ci trebuie, potrivit spuselor lui Andrei Pleșu⁴⁸, să ne lăsăm noi înșine cucerii de el. Dar pentru a ne transforma într-o tentație, trebuie să devenim o cetate cu ziduri fortificate, care să contureze un gol, un spațiu, unde s-ar putea instala confortabil sensul (dar confortul în acest caz poate fi păgubitor!). Și cu oricâte "măști" s-ar înfățișa, dotați fiind cu asemenea tehnici de "dezamorsare", de demistificare, totuși, vorba poetului, noi ghici-i-vom chipul.

Elena Bulgaru

*Ediția revizuită a comunicării prezentate la *Zilele academice clujene*, Biblioteca Academiei, Filiala Cluj, 20-21 iunie 2002, publicată în revista *Biblioteca și cercetarea*, vol. XXIV, 2004.

⁴⁷ Desigur, un concept a cărui referință este imposibil de determinat și definitivat...

⁴⁸ *Ochiul și lucrurile*. București: Meridiane, 1986, p.303.